

UOT:811.

SÜNİ DİLLƏRİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

dosent Mustafayeva Sahilə Bağır qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
mustafayeva.sahila@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə süni dillərin yaranması səbəblərindən bəhs edilir.*

Əvvəlcə təbii dil haqqında məlumat verilir. Təbii dillə bağlı müxtəlif mütəfəkkürlərin fikirləri təhlil olunur, onların dil və danışiq qarşılışmasına münasibətlər müzakirə olunur. Məqalə təbii dilin əhəmiyyətindən bəhs etməklə yanaşı, həm də süni dillərin yaranmasını səbəblərinə toxunur. Məqalədə hazırda süni dillərin geniş yayılma səbəblər izah edilir. Məqalədə müasir dünyada geniş işlədilan Esperanto, Klingon və digər süni dillər haqqında ətraflı məlumat verilir və həmin dillərin necə yaranması, onların işlədilmə yerləri haqqında yazılır. Məqalə aktual olmaqla yanaşı, elmi yeniliyi ilə də diqqəti cəlb edir.

Açar sözlər: dil, süni, yaranmaq, səbəb, təbii, öyrənmək

Key words: language, artificial, creation, cause, natural, study

Ключевые слова: язык, искусственный, создание, причина, естественный, изучение

F.de Sössür dil haqqındakı elmin elmlər arasında yerini göstərməklə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. O, dilin və danışığın ayrılıqda tərifini verməyə çalışmışdır. O yazır: “Dil anlayışı danışiq fəaliyyəti anlayışı ilə ümumiyyətlə uyğun gəlmir; dil danışiq fəaliyyətinin yalnız müəyyən hissəsi, lakin əsas hissəsidir. Kollektiv tərəfindən qəbul edilmiş zəruri şərtliliklərin məcmusu olan dil elə bir sosial məhsuldur ki, hər bir dil daşıyıcısında mövcud olmaqla, danışiq fəaliyyətinin reallaşmasını, funksiyadaşıma qabiliyyətini təmin edir” [1,s.66]. Bütövlükdə, danışiq fəaliyyət olmaqla müxtəlif və rəngarəngdir; ayrı-ayrı sahələrə yayılaraq eyni zamanda fiziki, fizioloji və psixoloji olmaqla, həm fərdi, həm də sosial sferaya aiddir; onu insanın həyat hadisələrinin heç bir müəyyən kateqoriyasına aid etmək olmaz, çünki burada bütövlük yaratmaq üsulu məlum deyil. Bunun əksinə olaraq, dil öz-özlüyündə bütövdür. Daha sonra o qeyd edir ki, danışiq fəaliyyətinin öyrənilməsi iki hissədən ibarətdir: birincisi əsas olan dildir; ikincisi isə ikinci dərəcəli hesab edilə bilər ki, o da danışiqdır [1, s. 79]. Onun yazdığına əsasən aydın olur ki, dil mahiyyətcə sosial, fərddən asılı olmayan bir şeydir; o tamamilə psixidir. Danışiq isə fərdi xarakter daşıyır və tamamilə psixofizikidir [1, s. 79]. F.de Sössür hər iki predmetin bir-biri ilə sıx bağlı olduğunu və birinin digərini şərtləndirdiyini iddia edir. O yazır: “Dil ona görə lazımdır ki, danışiq anlaşıqlı olsun, bununla da səmərə versin; danışiq isə ona görə lazımdır ki, dil təşəkkül tapsın-tarixən danışiq faktı dildən həmişə qabaqda gəlir” [1, s. 79].

F. de Sössürün dil-danışiq qarşılışmasına münasibət bildirən L.Yelemsev yazır: “F.de Sössürün əsas xidməti ondadır ki, o, dili kəşf etmişdir. Dil insana öz davranışını və başqalarının davranışını öyrənməyə kömək edir” [2, s. 15].

N.Xomskinin də dil və danışiq qarşılışmasına öz münasibəti olmuşdur. O yazır ki, dil kompetensiyadır və kompetensiyanı həyata keçirmək vasitəsidir. N.Xomskiyə mənbə kimi əsaslanaraq dilçilər çağdaş dilçiliyin kompetensiya haqqında elm, əsrin birinci yarısındakı dilçiliyi dil strukturu, XIX əsr dilçiliyini isə dil tarixinin linqvistikası adlandırırlar. F.de Sössür dil fəaliyyəti (*language*), konkret dil sistemi (*langue*) və danışiq (*parole*) konsepsiyasından çıxış edirdisə, N.Xomski səriştəni (kompetensiyanı) və onun bilavasitə tətbiqini (*performance*) əsas götürür. Birincisi dildə danışa bilmək üçün tarixən əldə edilmiş müəyyən bilgidirsə, ikincisi həmin biliklərin bilavasitə danışiqda öz əksini tapmasıdır.

N.Xomski biliklə, yəni adamın biliyi və bu biliklər səriştəsi ilə həmin biliyin danışqda həyata keçirilməsini aydın fərqləndirir [3, s. 73].

N.Xomski yazır ki, F.de Sössür və V.fon Humboldtun dil və danışq qarşılaşmasında gəldikləri mövqeyə U.D.Uitninin böyük təsiri olmuşdur. O göstərir ki, U.D.Uitniyə görə V.fon Humboldtun dilçilik nəzəriyyəsi müəyyən məqamlarda Kartezian mənbəyinin davamıdır deyənlər səhv edirlər, əksinə dil sadəcə “böyük sayda olan və hər biri öz vaxtına, məqamına və təsirinə malik hissələrdən ibarətdir”. U.D.Uitni yazır ki, dil konkret olaraq, insanın öz fikirlərini ifadə etmək üçün istifadə etdiyi söz və sintaqmların (frazaların) cəmidir [4, s. 43].

İnsanlar fərqli dillərdən istifadə edirlər. Hazırda ana dili ilə yanaşı, xarici dildə də danışan çox insan vardır. Ümumiyyətlə, elə insanlar var ki, onlar birdən çox dildə danışmağı bacarırlar. Bizim ölkəmizdə də xarici dildə çox danışan insan vardır. Həm dünyada, həm də ölkəmizdə ingilis dili çox danışılan dildir. “O, artıq beynəlxalq dil olmaqdan çıxıb, yəni hazırda ingilis dilini ana dil kimi hiss edən və danışan çox insan var”, bu fikir D.Kristala aiddir [5, s. 28].

Hazırda sürətlə inkişaf edən texnologiya dövründə yeni dillər də yaranmaqdadır. Məsələn, süni-intellekt dili, internet dili və s. Bu dillər beynəlxalq olmaqla yanaşı, hər hansı bir ölkənin dili deyildir. Bu dilləri öyrənmək həm asandır, həm də çətindir. Süni intellekt dilini belə ifadə edə bilərik: “*Müəyyən mənada hər kəsin öyrənməsi çox asan olan bir dil*” [6].

Süni dillər ya süni agentlər arasında kompüter simulyasiyalarında, robotlarla qarşılıqlı əlaqədə və ya insanlarla idarə olunan psixoloji təcrübələrdə ortaya çıxan adətən çox məhdud ölçülü dillərdir. Onlar həm struktur dillərdən, həm də formal dillərdən fərqlidir. Belə ki, onlar hər hansı bir fərd və ya qrup tərəfindən şüurlu şəkildə hazırlanmayıb, lakin təbii dillər kimi konvensionallaşma proseslərinin nəticəsi olaraq meydana çıxmışdır.

R.Nordquis süni dilləri bir şəxs və ya qrup vasitəsilə şüurlu şəkildə yaradılan dil kimi təsvir edir və bu dillərə nümunə olaraq Esperanto, Klingon, and Dothraki kimi dilləri göstərmiş [7]. “Süni dil” termini ingilis dilində “*Constructed Language*” adlanır (qısa formada *conlang*). Bu cür dil yaradan insanlar isə “*conlanger*” adlanır. Qeyd edək ki, bu terminin işlədilməsi O.Yespersenə aiddir. O, 1982-ci ildə “An international language” kitabında bu termini ilk dəfə işlətməmişdir [8, s. 96].

Bu cür dillərdən birini 19-cu əsrdə L.L.Zamenhof yaratmışdır. Həmin dil “Esperanto” dili idi. Esperantonun yaradılmasındakı əsas məqsəd beynəlxalq ünsiyyəti asanlaşdırmaq, məqədnə, siyasi və ya irqi deyil, linqvistik bir varlıq kimi mövcud olmaq üçün dünya miqyasında ikinci bir dili formalaşdırmaq idi [9].

Süni dillərdən biri də Klingon dilidir. Ginnesin rekordlar kitabına əsasən bu dil “dünyanın ən böyük uydurma dilidir”. Klingon dili əsasən “Star Trek” filmlərində, kitablarda və müxtəlif televiziya proqramlarında rast gəlinir. Bundan əlavə, son dövrdə məşhur olan “Game of Thrones” –da (Amerika fantastik dram televiziya serialı) Klingon dilinin çox işlədilməsinə rast gəlinir.

Yaradılmış dillər içərisində işlədilməsinə tezliyinə görə adətən ən çox üçüncü yerdə adı çəkilən Dothraki dilini demək olar. Bu dil əsasən fantaziya romanlarında işlədilir. Məsələn: G.R.Martin özünün fantastik romanlarında bu dili işlətməsi ilə tanınır [9].

E.Sapir “The Functional of an International Auxiliary Language” adlı kitabında süni yaradılan dillər haqqında yazır:

“*Standart beynəlxalq dil təkəcə sadə, müntəzəm və məntiqli deyil, həm də zəngin və yaradıcı olmalıdır. Zənginlik çətin və subyektiv anlayışdır... Konnotasiya zənginliyinə görə yaradılmış dilin milli dildən güman edilən aşağı olması, əlbəttə ki, qurulmuş dil ideyasına müəyyən mənada tənqidi yanaşmadır. Bu tənqidləri ömrü uzun müddət davam etmir*” [10, 5].

S.H.Elgin “The Language Imperative” adlı əsərində süni dilləri belə ifadə edir: “Ənənəvi fərziyyə ondan ibarətdir ki, qurulmuş hansısa bir dil heç bir millətin və ya etnik qrupun dili olmadığı üçün, bütün təbii dillərin özü ilə gətirdiyi siyasi problemlərdən uzaq olur və sərbəst şəkildə işlədilir” [11, s. 16].

Məlumat üçün bildirək ki, süni dillər barədə də fikirlər adətən birmənalı olmur. Məsələn:

“Vurğulamaq lazımdır ki, esperanto həm danışq dili, həm də yazılı real dildir və o, başqa ortaqlıq dili olmayan insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi kimi uğurla istifadə olunur...”. Bu iddia J.C.Wells-ə aiddir. Göründüyü kimi, o, Esperanto dilinin əhəmiyyətli olmasını vurğulamaqla yanaşı, onu demək olar ki, digər dillərlə yanaşı qoyur [12, s. 101].

Süni dillər barədə belə iddia da var:

“Şübhə yoxdur ki, yaradılmış dillər arasında ilk növbədə, Esperanto - xüsusən də son dövrlərdə - fərqlənir. Esperanto dili hazırda digər yeni süni yaradılan dillərin kölgəsi altında qalır və hazırda dünya miqyasında kifayət qədər ümumi diqqəti cəlb etməyi bacarmır. Klingon və Dothraki onu üstələyib” [...].

S.Milligan yazır ki, o, Esperanto dilində ana dili kimi danışır [13].

Klingon dili Esperanto kimi qurulmuş bir dildən çox, uydurma kontekstlə əlaqəli qurulmuş bir dildir... Bu dilin işlədilməsinə bəzən gündəlikdə şəraitdə danışanlar arasında da rsat gəlmək olur. Bu dil “Star Trek” filmlərində, televiziya proqramlarında, video oyunlarında və romanlarında Birləşmiş Planetlər Federasiyasının üzvləri ilə müttəfiq olan, lakin daha tez-tez ziddiyyət təşkil edən humanoidlərin uydurma irqi olan Klingonlar üçün hazırlanmış bir dildir” [14].

D.Samuels “Alien Tongues” adlı yazısında Klingon dili haqqında yazır: “Bu dil haqqında deyiləcək əsas sözlər budur ki, bu bir dildir, yəni onun özünün isimləri və feilləri var; mübtəda və tamamlıq kimi sintaktik şəkildə əlaqədə olan cümlə üzvləri var və s. [15, s. 105].

D.J.Peterson Dothraki dili barədə yazır: “Bu dil ilk dəfə Game of Thrones” üçün yaradıldı və daha sonra digər filmlərdə, seriallarda, oyunlarda və əsərlərdə işlədilməyə başladı. İlk başda məqsədim, əvvəldən oyunlarda, əsərlərdə və s. işlədilən və fraqment kimi görünən və hiss olunan bir dil yaratmaq idi. Əvvəl təxminən 30 söz yaratdım: kişi adları və s. Daha sonra fərqli sözlər də yaranmağa başladı” [16].

Yaradılmış dil fonologiyası, qrammatikası, orfoqrafiyası və lüğəti təbii olaraq inkişaf etmək əvəzinə, şüurlu şəkildə hansısa məqsəd üçün hazırlanmış bir dildir, bu dil o cümlədən bədii əsər üçün də yaradıla bilər. Yaradılan dil - *süni, planlaşdırılmış və ya icad edilmiş dil və ya (bəzi hallarda) uydurma dil* kimi də adlandırıla bilər. Planlaşdırılmış dillər məqsədyönlü şəkildə hazırlanmış dillərdir; onlar nəzarət edən müdaxilənin nəticəsidir və beləliklə, dil planlaşdırmasının bir formasıdır [6].

İnsan ünsiyyətini asanlaşdırmaqda yeni dil yaratmağın bir çox səbəblər vardır - bədii ədəbiyyata və ya hansısa bir oyuna və s. əlavə realizm qatmaq; dilçilikdə, koqnisiyada və ya digər hər hansı bir elm sahələrində təcrübə üçün; bədii yaradıcılıq üçün; fantaziya rol oyunları və müəyyən dil oyunları üçün. Bəzi insanlar hobbisi kimi də süni dil yarada bilərlər.

Bu dilin ingilis dilində qarşılığı fərqli şəkildə verilə bilər: *planned, constructed, invented, fictional, artificial* [6]. Terminin bu cür adlandırılmasında fərqli fikirlər vardır. Çox insan bu dili “artificial” (süni) kimi işlətməyin tərəfdarıdır. Belə ki, onlar bu dildə məzmunun olmadığını iddia edirlər. İnterlingva lüğəti təbii dillərin toplusundan götürülmüşdür və onun qrammatikası bu mənbə dillərə, hətta müəyyən dərəcədə qeyri-qanunilik də daxil olmaqla, yaxından əsaslanır; onun tərəfdarları onun lüğət və qrammatikasını süni və ya qurulmuş deyil, standartlaşdırılmış kimi təsvir etməyə üstünlük verirlər. Bəzi Esperanto dilini işlədənlər onu

süni kimi qəbul etmirlər, çünki onlar bu dilin insan ünsiyyətində istifadəsində "qeyri-təbii" hər hansı bir şeyin olduğunu qəbul etmirlər.

Esperanto dilinə nümunə [7]:

ESPERANTO	ENGLISH
Hejm-o	home
Help-o	help
Histori-o	history
Hor-o	hour

Petersonun "Game of Throne"- da işlətdiyi bəzi cümlələri təqdim edək [13]:

English	Dothraki
It is just a flesh wound	Me zisosh disse
Have you seen my horse?	Hash yer ray tih hrazef anni?
Have you seen my lady's dragon?	Hash yer ray tih zhavors chiorisi anni?

Süni dillər ya süni agentlər arasında kompüter simulyasiyalarında, robotlarla qarşılıqlı əlaqədə və ya insanlarla idarə olunan psixoloji təcrübələrdə ortaya çıxan adətən çox məhdud ölçülü dillərdir. Onlar həm struktur dillərdən, həm də formal dillərdən fərqlidir. Belə ki, onlar hər hansı bir fərd və ya qrup tərəfindən şüurlu şəkildə hazırlanır və təbii dillər kimi konvensionallaşma proseslərinin nəticəsi olaraq işlədilir.

Müşahidələr onu göstərir ki, dövrün sürətlə iştirak etməsilə əlaqədar olaraq yeni süni dillərin yaranması zəruriyyətindən kənar durmaq olmaz. Süni dillərin işlədilməsi getdikcə xüsusilə gənclər arasında çox məşhurlaşır.

Bundan əlavə, süni dillərin inkişaf psixolinqvistikasında tədqiqatlarda istifadə edildiyini görmək mümkündür. Tədqiqatçılar süni dillərdən statistik dil tədqiqatlarında istifadə edirlər. Onların (tədqiqatçıların) qənaətinə görə, bu dillərdə körpələrin eşitdiyi linqvistik nümunələri idarə etmək faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Sössür F. de. Ümumi dilçilik kursu (ingilis dilindən tərcümə edəni-fil.e.d., prof.N.Q.Cəfərov). Bakı, BDU nəş., 2003, 250 s.
2. Veysəlli F.Y. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, "Maarif", 1993, 196 s.
3. Veysəlli F.Y. Geman dilçiliyinə giriş. Bakı, Mütərcim, 2011, 450 s.
4. Xomski N. Dil və təfəkkür (ingilis dilindən tərcümə edəni-fil.e.d., prof.A.Y.Məmmədovdur). Bakı, BSU nəş., 2006, 210 s.
5. Crystal, D. English as a global language. Cambridge: Cambridge University Press, 2003, 228 p.
6. <https://www.thoughtco.com/what-is-constructed-language-conlang-1689793>
7. <https://towardsdatascience.com/can-we-create-an-artificial-language-without-the-disadvantages-of-a-natural-language-8c84700a44cb/>
8. Jespersen O. An International Language. London: Routledge, 2013, 196 p.
9. <https://bigthink.com/high-culture/esperanto-the-artificial-language-that-aimed-to-unite-humanity/>
10. Sapir E. The Functional of an International Auxiliary Language. New York: Severs, 1931, 12 p.
11. Elgin S.H. The Language Imperative. London: Basic Books, 2000, 106 p.
12. Wells J.C. Esperanto. Concise Encyclopedia of Languages of the World. Oxford: Elsevier, 2009, 210 p.

13. <https://www.thoughtco.com/what-is-a-natural-language-1691422>
14. <https://www.dictionary.com/browse/artificial-language>
15. Samuels D. Alien Tongues. Duke: University of Duke, 2005, 209 p.
16. Peterson D.J. "Creating Language for HBO's *Game Of Thrones*". GeekDad blog at Wired.com, Aug. 25, 2010

REASONS FOR THE CREATION OF ARTIFICIAL LANGUAGES

Mustafayeva Saxila Bagir

Summary

The article deals with the reasons for the emergence of artificial languages. First, the article provides some information about natural language. The ideas of various thinkers regarding natural language are analyzed, and their relationship to the encounter of language and speech is discussed. In addition to discussing the importance of natural language, the article also touches on the reasons for the emergence of artificial languages. The article explains the reasons for the current widespread use of artificial languages. The article provides detailed information about Esperanto, Klingon and other artificial languages widely used in the modern world, and writes about how these languages came into being, where they are used. In addition to being relevant, the article also attracts attention with its scientific novelty.

ПРИЧИНЫ СОЗДАНИЯ ИСКУССТВЕННЫХ ЯЗЫКОВ

Мустафаева Сахиле Багировна

Резюме

В статье рассматриваются причины появления искусственных языков. Во-первых, в статье дается некоторая информация о естественном языке. Анализируются идеи различных мыслителей относительно естественного языка, обсуждается их связь со встречей языка и речи. Помимо обсуждения важности естественного языка, в статье также затрагиваются причины появления искусственных языков. В статье объясняются причины нынешнего широкого использования искусственных языков. В статье дается подробная информация об эсперанто, клингонском и других искусственных языках, широко используемых в современном мире, а также описывается, как эти языки появились, где они используются. Помимо своей актуальности, статья также привлекает внимание своей научной новизной.

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, professor Fəxrəddin Veysəlli
Daxil olma tarixi 18 may 2025-ci il